

SZILÁGYI GÁBOR

Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala

Aetas 40. évf. 2025. 1. szám, 187–193.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2025.1.187-193

www.aetas.hu

Egy „különlegesen tipikus” dunatáji értelmiségi

Csunderlik Péter: Egy különleges közép-európai történet. Hanák Péter pályaképe. Budapest, Napvilág, 2023. 317 oldal

Tipikus-e, ha egy magyar történészt Eric J. Hobsbawm referenciaként számon tart? Különleges-e, ha valahol a Duna-medencében a második világháború időszakának egy üldözöttje 1945-öt követően lelkes kommunisztává válik, majd egy életre kiábrándul az „eszméből”? Feltehetően mindkét kérdésre reflexből „nem” lesz a válasz. Aki tehát mindkét feltételnek megfelel, első ránézésre egyszerre tekinthető tipikus és különleges jelenségnek. Egy ilyen személy – jelesül Hanák Péter történész, akadémikus – életútjának elemzését vállalta legújabb könyvében Csunderlik Péter.

A kötet felütésének (*Bevezetés*) olvastán ugyan úgy tűnhet, hogy a „posztmodern kélgyó” e szövegben is „ennen farkába harap”, hiszen Varga László nekrológiát idézve a szerző onnan indítja gondolatmenetét, hogy a 20. század második fele közép-európai történetének megértéséhez először Hanák Pétert kell megérteni, ám ehhez rögtön hozzáfűzi: Hanák maga éppen azért látott neki Közép-Európa kérdéseinek kibogozásához, hogy saját sorsának alakulását megértse – ami mintha azt sugallná, hogy a tyúk és a tojás feloldhatatlan problémájába ütközünk. Ehhez képest a kötet egésze sokkal közelebb áll a biográfia mint műfaj konvencionális felépítéséhez, Hanák Péter életútjának kronologikus elbeszélésébe ágyazza a feltárni szánt problémákat. Ehhez annyit mindenképpen hozzá kell tenni, hogy maga a szerző is

felhívja olvasója figyelmét: nem teljes életrajzot, hanem pályaképet alkotott, azaz az életmű szempontjából fontos biográfiai tényekre, adatokra összpontosított. E megállapítás, csakúgy, mint az ehhez kapcsolódó általános módszertani fejtegetések egyértelműek, eligazítást adnak a szerzőben felmerült dilemmák és a talált megoldások sűrűjében. Hasonlóan világos a szerző motivációjáról, a témához való személyes kötődéséről írott fejtegetés, amelynek talán harmadik eleme a leginkább kiemelendő: Csunderlik Hanák életútját megfelelő háttérnek tekinti a közelmúlt magyar historiográfiája több kulcseseményének elemzéséhez. Ezek tehát azok a keretek, amelyek a kötet értékelésekor figyelembe veendők.

A gyermek- és fiatalkor, azaz az 1945-ig tartó életszakasz (*A Hanák család és Kaposvár; Zsidótörvények, munkaszolgálat, holokauszt*) esetében értelemszerűen nem mutatható ki közvetlen kapcsolat a művekkel, így itt súlyosabban jelentkezhetett a szerző dilemmája, hogy mely tényeket, összefüggéseket tárgyalja kiemelten. A helyzetet nehezíti, ahogy Csunderlik maga is elismeri: Hanák nem sokat mesélt őseiről, családjáról – aminek okaként 1944 traumáját, a teljes rokonság deportálását említi, feltehetően joggal. A vonatkozó fejezetekből kiderül: Hanák maga sem beszélt sokat és/vagy szívesen saját 1944-es múltjáról. Ennek fényében igen fontos az a hanáki intelem, amelyet Csunderlik Péter maga idéz az első kronológiai fejezet élén: „...a memoár intellektuális párba a memoárró és a történész között. A történésznek fel kell fedezni, hogy hol csal a

memoáíró, mert minden memoáíró abban az értelemben csal, hogy valamiképpen szépiíti az igazságot.” (15. old.) Hogyan párbajozott ennek fényében a memoárt ugyan nem író, de ifjúkorát interjúkban, beszélgetésekben felidéző Hanákkal a kötet szerzője? Erre a kérdésre nem egyértelmű a válasz. Annyi bizonyos, hogy a Csunderlik által felvázolt kép koherens – ám sajnos nem derül ki, mennyire helytálló. A gond a választott forrásbázisban, illetve annak kezelésében rejlik. A közölt információk – elenyészően kevés kivételtől eltekintve – retrospektív, vagyis évekkel, évtizedekkel a tárgyalt események, folyamatok után keletkezett szövegekből származnak. Ezeket Csunderlik magas színvonalon elemzi, igyekszik kimutatni, ki, hol, mit hallgat(hat) el, ám egykorú forrásokkal nem szembesíti a bennük találtakat. Természetesen nem reális egy a holokauszt áldozatává lett család irathagyatékát számon kérni a szerzőn, arra vonatkozóan azonban jogos lehet a szakmai kíváncsiság, hogy Hanák Péter gimnáziumából, korai munkahelyeiről, esetleg munkaszolgálatos alakulatáról maradtak-e fenn közgyűjteményben megőrzött dokumentumok. Ilyenek meglétéről vagy meg nem létéről Csunderlik nem tudósít, emlékező interjúk, illetve későbbi levelezés alapján megírhatónak véli az 1945-öt megelőző pályaszakaszt, miközben gyakran a kontrollforrásként használt szöveg is visszatekintő (a szintén Kaposváron felnőtt Kopácsy Sándor emlékirata). Az, hogy egyéb iratok hiánya vagy más ok miatt tett-e így, a könyv alapján nem dönthető el, így nem világos, hogy a „párbaj” során minden legitim „fegyvert” bevetett-e.

Az 1945–1956 közötti életszakasz első néhány évét feldolgozó szövegrésről (*Az új család: a Magyar Kommunista Párt; Az egyetlen és az ifjúsági mozgalomban*) is elmondható a fenti aggály, még ha némileg módosítva is. Itt ugyanis a szerző több személy visszaemlékezését is igyekezett ütköztetni a Hanák Pétertől visszamaradt források tartalmával. Az 1947–1949 közötti időszakot némi íróniával Csunderlik módszertana

szempontjából is a „fordulat éve”-nek lehetne nevezni, ugyanis láthatóan ekkortól állt rendelkezésére szélesebb kortárs forrásbázis a Hanák-életút rekonstruálásához.

Paradoxnak tűnhet, de mintha éppen a „pártos” vagy „mozgalmár” pályaszakasz, vagyis az 1956-ig tartó, Hanák működésének legsötétebb lapjait tartalmazó bő évtized leírása (*A magyar történettudomány szovjetizálása és a „pártos” Hanák*) sikerült volna legjobban a szerzőnek. Ez persze szubjektív megállapítás, és annyi kiegészítést mindenképpen igényel, hogy nem annyira a történet-szi alkotás folyamata, mint inkább a 20. század közepén egy szélsőséges ideológia hívévé vált értelmiségi helyzetének bemutatása volt itt a súlyponti probléma. Azaz aki elsősorban a szó szoros értelmében vett historiográfiai nézőpontból kíváncsi Hanákra, talán más következtetésekre jutna. A megértéshez a kulcsot e részben Csunderlik egyértelműen a tényfeltárásban látja, Hanák ekkori tevékenységének minden oldalát (kutatás, oktatás, párt- és mozgalmi munka, magánélet) leírva, elemezve igyekszik teljes képet rajzolni Hanák ekkori énjéről.

A szerző kiindulópontjával egyet lehet érteni, ő a mozgalomhoz való kötődést, sőt az abban való feloldódást és a magánélet – legalábbis időleges – kizárását a család elvesztésének traumáját elnyomni hivatott kísérletként magyarázza. Hozzáteszi, hogy Hanák számára persze a tanulás, az egyetem (Pécssett, majd Budapesten) szintén fontos volt, olyannyira, hogy 1947-re, amikor már úgy érezte, nincs harmóniában a mozgalmi munka és a tanulás, tehát nem inspirálja egyik a másikat, már-már az a veszély fenyegette, hogy „elhajlónak” tekintsék. Olaszországi ösztöndíját követően azonban minden bizonnyal újra definiálta értékrendjét – hiszen Csunderlik találó megjegyzése szerint „1948 után Hanák Péter Andics Erzsébet fegyverhordozójaként vált hírhedtté” (80. old.), amit érzékletes példákön keresztül mutat be. Ugyancsak egyetérthetünk azzal a szerzői okfejtéssel, amely szerint nem volt egyetlen pillanat sem, amelyet egyértelműen

mint „bűnbeesés”-t azonosíthatnánk, sokkal inkább folyamatról van szó, amelynek a Hanák által kiemelt momentum, a bölcsészkar és Eötvös collegiumi pártszervezet káderfelvételi tisztségének elvállalása fontos, de nem egyedüli állomása.

Az „ötvenes évek” idején Hanák különböző szerepvállalásainak mindegyikét igyekszik bemutatni a szerző. Ezek között van, ami inkább csak kényszeredett mosolyt vált ki (öt éves tervek meghatározása a magyar történettudomány számára, kollégák kihívása sztahanovista munkaversenyre), s van, ami – Csunderlik kifejezésével – „arcpirító” (Rákosi tömjénezése a „legnagyobb történetíró” eposzi jelzővel), sőt akad „piszkos munka” is. Említ példát arra is, hogy Hanák egyetemi káderesként, ha akart, meg tudott védeni embereket, de voltak esetek, amikor kifejezetten elbánt másokkal (például Perényi József kizáratása a pártból). Ehhez kapcsolódóan remek forrás az 1951-es aspiránsjelöltekről Hanák által adott jellemzésesokor (106–107. old.), amely tökéletesen illusztrálja a „ha van rajta sapka, azért – ha nincs, akkor azért” gyakorlatát, bár kérdéses, hogy feltétlenül szükséges volt-e a jellemzett jelöltek név szerinti említése. Tudományszervezői mivoltában követett el Hanák egy „feljelentéssel felérő” recenziót az akkori új középiskolai tankönyvről a párt elméleti folyóiratában, a *Társadalmi Szemlében*, illetve közreműködött Kosáry Domokos és Benda Kálmán félreállításában, sőt 1949. júliusban kifejezetten asszisztált Kosáry íróasztalának államvédelem általi feltöréséhez. Csunderlik adatolja azt is, hogy Hanáknak – feltehetően a fentieknek köszönhetően – komoly öranymai lehettek, hiszen a *Szabad Nép* 1949. július végi, a bölcsészkar pártszervezet munkáját földbe döngölő kritikája után nem esett komolyabb bántódása (a pártvezetőségéből azért kibukott), a tankönyvírásban a túlvállalás miatt elmulasztott határidőkre alapított szabotázsvád pedig az Országos Neveléstudományi Intézet leváltott vezetőjét, Mérei Ferencet találta el Hanák helyett. Jó kérdés, hogy 1951 végén viszont miért éppen

azzal távolították el Hanákot az ELTE-ről, hogy „osztályidegen” származású – felmenőiről nyilván korábban is tudtak minden érdemi információt. Ez sem jelentett feltétlenül parkoló pályát, hiszen az MTA Történettudományi Intézetében tovább dolgozhatott, sőt megkapta 1952-ben a kandidátusi fokozatot – Csunderlikről pedig azt is megtudhatjuk, hogy munkahelyén ő jegyzett a legnagyobb összegben békekölcsönt.

Az 1953–1956 közötti évekből (*Egyetemi oktatás és az 1956-os forradalom*) a szerző két témával foglalkozik részletesebben. Egyfelől a Hanákban erősödő kételyekkel, amelyek 1956 elejére radikális – még ha egyesek, így a szakma pereméről a Történettudományi Intézetbe visszaengedett Mályusz Elemér által hiteltelennek is tekintett – önkritikához vezettek. Remek adalék, hogy Hanák egyik ekkori felszólalásában egyre erőteljesebben bírálta a „nagy történelmi személyek” kultuszát, hogy aztán nyilvánosan letörölje a tanszék szemináriumi termében azt a széket, amelyre Andics Erzsébet készült ráülni. A kapcsolat bemutatása persze nem merül ki az anekdotikus emlékidézésben: a szerző korabeli dokumentumok alapján reálisan ábrázolja a Hanák és Andics közötti szakmai(-politikai) ellentét felerősödését és némi személyes szimpátia megmaradását. A könyvfejezet másik súlypontja Hanák egyetemi oktatói tevékenysége, amelyre ekkor ismét módja nyílt – és amit szinte minden forrás szerint a legjobban szeretett végezni. Mivel írott forrást nem talált arra, pontosan mit oktatott ekkoriban Hanák, Csunderlik visszaemlékezőt keresett, jelesül Pintér Istvánt. E két téma mellett kevesebb teret kap maga a forradalom, Hanák Péter ugyanis 1956. október 25-én súlyosan megsebesült (munkatársa, I. Tóth Zoltán szó szerint melléte hunyt el), így az események szemtanúja nem lehetett, arra pedig a viszonylag rövid tárgyalás is elegendő, hogy Csunderlik rámutasson: ez az élmény kulcsfontosságú volt az életmű további alakulása szempontjából.

A következő fejezetek (*Félreállítva; A szakmai újrakezdés és a „kiegyezésvita”*;

A Történettudományi Intézet osztályvezetője; A nemzetközi karrier; Vendégprofesszor az Egyesült Államokban) az 1956 utáni évtizedekkel foglalkoznak, azaz a félreállítás-tól a nemzetközi karrierig taglalják Hanák munkásságát, egyre inkább műveire összpontosítva. A szöveg nagy szerzői erudícióról tanúskodik, egyes szerzők műveiről adott tömör értéktételeknek tanúbizonysága szerint a kisujjában van a Kádár-korszak gazdaság-, társadalom- és esztétörténet-írása. A Hanák „kiszívásgairól”, egyrészt a családi és baráti körről, másrészt a Történettudományi Intézetéről mint munkahelyről, harmadrészt a külföldi tartózkodásokról (mindenekelőtt az Egyesült Államokban vendégprofesszorként eltöltött időszakokról) adott ismertetések korrektek, tényyszerűek, a Hanák Péter szakmai munkájáról, műveiről készített elemzések meggyőző erejűek. E recenzióknak nem is szándéka vitatni a szerző megállapításait, pusztán néhány felmerülő kérdőjelet szeretne említeni.

Ezek közül az első egyetlen eseményre, illetve Hanák Péter ezzel kapcsolatos magatartására vonatkozik: Az 1960-as „kiegyezés-vita” Szabad Györggyel Csunderlik tolmácsolásában „nehézsúlyú szakmai összecsapás” (160. old.) volt, és segített kitörni Hanáknak az 1956 utáni félreállítottságából. Úgy tűnik ugyanis, hogy a szerző egy problémát nem tud kielégítően megoldani. Csunderlik kérdésfeltevése konkrét és korrekt: Miért éppen Szabadot hívta ki Hanák erre a vitára? Válasza a kiegyezés eltérő értékelésére, illetve a két szerző munkásságának a későbbiekben való egymásra hatására mutat rá. A politikai dimenzió elemzése azonban, ami a helyzet leírásánál virulensen jelen van, a vita kibontásánál mintha elmaradna. A Hanák és Szabad közötti vita egyértelműen a Molnár Erik nevével fémjelzett polémia „farvizein” zajlott, ezt Csunderlik kimutatja. Márpedig annak politikai tétje a Rákosi-korszak „függetlenségi” történet szemléletének nacionalizmusként való beállítása és így a kádári berendezkedés legitimálása volt. Megszólalására részben válasz lehet – ami

persze csupán spekuláció – az, hogy a kényeszerű hallgatás után ugyanekkor megszólaló írókat kötelezték arra, hogy „tegyék le a garast” a rendszer mellett, így elképzelhető, hogy történészekkel szemben is volt ilyen elvárás. Ez viszont nem válasz arra a kérdésre, hogy miért Szabad ellen irányult Hanák fellépése. Csunderlik arra épít, hogy Szabad Andics Erzsébet protezsáltja volt, így egyrészt feltehető, hogy Hanák kritikájával alapvetően egykori főnökasszonyának kívánt „odaszúrni”, másrészt lehet, hogy úgy vélte, Andicsnak van elég hatalma ahhoz, hogy védőernyőt tartson Szabad fölé, amennyiben a vitában megfogalmazott bírálat a nacionalizmus vádjává alakulna át, azaz politikai síkra terelődne az ügy. Akárhogy is, mindez a magas színvonalú szakmaiság mellett nagyfokú hazardjátéknak tűnik Hanák részéről Szabad potenciális kárára – ez pedig ellentmondana annak, amit Csunderlik az oroszán jegyében született Hanákról ír, mondván: a közéleti vitákban az oroszán bátorsága volt rá jellemző. (19. old.) Az 1960-as kiegyezés-vita – úgy tűnik – nem igazán erősíti ezt az állítást.

Ebből a szituációból bontható ki egy másik, már hosszú távra szóló kérdőjel: Hanák és a pártállam viszonya. 1956 után végig párttonkívuili maradt, ez bizonyos. Ezen túlmutatóan viszont vannak tisztázatlannak tűnő mozzanatok. Csunderlik Péter láthatóan igyekezett a lehetőségekhez képest szisztematikusan áttekinteni a Hanákra vonatkozó állambiztonsági iratanyagot. Mindebből körvonalazódik, miért és mennyire tartották megfigyelés alatt. Arra vonatkozóan viszont nem tárt fel adatot, hogy mit akart az ügynöki jelentések alapján Hanákkal kezdeni a rendszer. Kiderül a könyvből, hogy emberünk igen gyakran utazott nyugati országokba, vendégprofesszorként hosszabb időre is – minden esetben megkapta az útlevelet, amikor igényelte? Ha igen, jó lenne tudni, kellett-e ehhez valamilyen hatósági ellenkezőt visszafogni – és volt-e protektora, aki ezt megtette? Meglepő lenne mindenestre, ha a rendszer ilyen kiterjedt nyugati

aktivitást engedett volna bárkinek, aki ne tanúsított volna megfelelő lojalitást – erről a viszonyról e sorok írója nagyon szívesen olvasott volna okfejtést a könyvben.

Ugyanennek a kérdésnek felvethető egy másik dimenziója is, mégpedig Hanák művei kapcsán. Csunderlik minden esetben a tanulmányok, könyvfejezetek, illetve egy monográfia publikált verzióit elemzi. Érdeemes lett volna kitérni arra, hogy fennmaradtak-e ezen írások kéziratos változatai. Joggal feltehető, hogy Hanák kor-, illetve pályatársainak döntő többségéhez hasonlóan alkalmazott öcenzúrát, amikor írt – jóllehet Csunderlik szerint az ekkor alkotó értelmiségnek „lényegében csak néhány dogmatikus hittelt kellett elfogadni” (171. old.) –, az mégis hasznos információ lenne, hogy akadt-e példa Hanák művei esetén cenzori közbelépésre. Volt-e műveinek „politikai lektora” vagy hasonlója? Előfordult-e, hogy külső hatásra szelídíténie kellett egyes megállapításain? A megjelent szövegek és az esetlegesen fennmaradt kéziratok összevetése nyújthatna erre vonatkozóan információt. Csunderlik jogosan emeli ki egyrészt az 1972-es egyetemi tankönyvet (*Magyarország története, 1849–1918*), valamint a „tíz kötetes” *Magyarország története* Hanák által szerkesztett, 1978-ban megjelent, az 1890–1918 közötti periódust bemutató duplakötetét a történész munkásságából, sőt az utóbbihoz hozzáteszi, hogy a Kádár-korszak ideológiai keretei között Hanák ebben tudta „maradéktalanul” megvalósítani elképzeléseit. (195. old.) Annak kifejtésével azonban adós marad, milyen kompromisszumokat, alkukat kellett végül megkötnie ennek érdekében. A korszakot valamelyest ismerve nehéz elképzelni, hogy ilyen reprezentatív kiadványok esetében Hanákra bízta volna az utolsó szót – amennyiben mégis így volt, sokkal magasabbra értékelhették politikai megbízhatóságát, mint ahogy ez a könyv szövegéből kiderül.

A problematika további dimenziójaként felvethető Hanák és a marxizmus viszonya. A „létező szocializmus” diktatórikus gyakorlatával való 1956-os szakítás nem feltétlenül jelentette a marxi gondolkodási kategóriák elhagyását – annak fényében pedig különösen nem, hogy az 1950-es évek tárgyalásakor a szerző rámutatott, hogy Hanák gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődése alapvetően a marxi filozófia által adott világmagyarázatból táplálkozott. Azt követően Csunderlik Péter joggal hangsúlyozza az egyes Hanák-művek bemutatásakor, hogy mennyiben volt azok szemlélete újszerű a történeti problematikát tekintve. Hanák Péter történeti gondolkodásában az új, nyugati hatásokot igyekszik alapvetően kimutatni. A marxizmus szerepének elemzése viszont elsikkad a könyv lapjain. Vajon azért, mert Hanák maga is másutt kereste gondolkodása kereteit? Érdekes lenne olvasni minderről, különösen annak fényében, hogy – és ez az előző bekezdésben írottakhoz is felvethető – a „tíz kötetes” sorozat Hanák által főszerkesztett duplakötete mintha egyes vonásaiban a vulgármarxizmustól sem lenne mentes. Érzékletes példa erre Magyarország lakosságának foglalkozás szerinti megoszlásának bemutatása táblázat segítségével, az 1910-es népszámlálás adatai alapján.¹ E táblázatban a korabeli kérdőívek nyomán megállapított adatok szerepelnek, ám a csoportok, kategóriák meghatározása az összeállítók műve. Meglepő módon a „Munkás” kategóriái között látjuk a sorkatonákat, a házicselédeket, a kereskedelmi alkalmazottakat, a mezőgazdasági munkásokat, sőt a napszámosokat is. Ez az eljárás pedig inkább arra utal, hogy a régről öröklött vulgármarxista „munkás–paraszt–értelmiségi–kizsákmányoló” felosztás Prokrusztész-ágyába kellett beszorítani a korabeli magyar társadalmat. Csunderlik szövege alapján Hanák ekkorra már bizonyosan túllépett e kategóriák rigorózus alkalmazásán – ha viszont így van, akkor úgy tűnik,

¹ *Magyarország története 7/1. 1890–1918*. Főszerkesztő: Hanák Péter. Szerkesztő: Mucsi Ferenc. Budapest: Akadémiai, 1978. 428–431.

hogy legalábbis a szélesebb közönségnek szánt publikációkban nem „csak néhány dogmatikus hittételt kellett elfogadni”.

Az 1980–1990-es évekről szóló fejezetek (*Visszatérés az egyetemre: a Művelődéstörténeti Tanszék oktatója; Közép-Európa utópiája és a Közép-európai Egyetem [CEU] tanszékvezetője*) a véglegesen révbe ért Hanákot mutatják be, akinek újra megadatott a tanítás lehetősége, előbb a budapesti bölcsészkaron (igaz, „csak” a művelődéstörténeti és nem az újkori magyar történeti tanszéken, ahol 1956 előtt oktatott), majd a Közép-Európai Egyetemen, ahol tanszékalapítóként működött közre. Az oktató Hanák jellemzéséhez Csunderlik Péter bőségesen támaszkodik egykori tanítványok visszaemlékezéseire, ám furcsának tűnik az az eljárása, hogy egy-egy bekezdést rendre azzal kezd, milyen témákban hirdetett Hanák órát, amit az anekdotikus rész követ. Mivel ezekben alapvetően nem lelhető fel tárgyspecifikus megjegyzés, talán összefogottabb lehetett volna felsorolni időrendben a kurzusok tematikáját, majd ehhez fűzni az emlékek csokrát.

Izgalmasabb kérdés viszont Hanák elhelyezése a rendszerváltáskor és azután zajló közéleti-értelmisségi viták erőterében. Eredeti megközelítésmódra vall, hogy 1989-ben közreműködött a Közép-európai Kulturális Egyesület megszervezésében, és pedig olyan társakkal, mint Csoóri Sándor, Konrád György és Kosáry Domokos. Ugyancsak fontos a Csunderlik által idézett megállapítás, amely a közép-európai régió problémáira válaszként az európai integrációt meghirdető elméletekkel (vágakkal?) szembeni szkepszisére mutat rá: *„A problémakör akkor és ott megszűnik? Akkor szeretni fogjuk a románokat vagy ők bennünket, ha összeurópa lesz?”* (276–277. old.) A közéleti vitákban betöltött „hídszerep” hamar a múlté lett Csoóri Sándor *Nappali hold* című esszéjére írt válaszcikke, illetve egy alapvetően rajta kívül álló ügy, a felesége által elhíresztelt, az aszszonyt ért skinhead-támadás feltehetően alaptalan története miatt. A szekértáboro-

kon való felülemelkedés lehetősége, ha volt is, a múlté lett. A nacionalizmusra káros jelenségként tekintő Hanák arra végső soron nem tudott választ adni, mi legyen a teendő azon honfitársakkal vagy éppen a szomszéd népek azon képviselőivel, akik épp ezzel elmentélesen gondolkodnak – a „meggyőzés” mint recept természetesen nem lehet eleendő, az esetleges további kimunkálást viszont Hanák Péter 1997-es halála megakadályozta.

Érdemes szólni mindezekén túl a kötet nyelvezetéről is. A szerző nagyon jól tájékozott vizsgálati tárgyában, érvelése alapvetően meggyőző – talán némileg igazságtalan, hogy ez az ismertető éppen a kevés kivételre igyekezett fókuszálni. Csunderlik Péter alapvetően szelíd, távolságtartó iróniával magyaráz, e hangvételtől mindösszesen két esetben távolodik el: az 1939–1944 közötti évek történéseit drámaibb színekben festi le – néha jobban, néha kevésbé megalapozottan. Így például az 1942-es munkaszolgálatos behívó nem jelenthetett akkora meglepetést Hanáknak, mint az a szövegből következne, hiszen huszonegy éves korában számítania kellett rá. Másrészt a legutolsó évek tárgyalásakor érezhető jókora adag pátosz a szerző stílusában.

Sajátos színfoltot jelentenek a szövegben a Csunderlik Péter bloggeri énjét idéző, rendszeresen előforduló kulturális utalások – így például Hanák amerikai vendégprofesszorsága alatti „önmagára találását” a Beatles együttes tagjainak 1968-as indiai útjával hasonlítja össze. (223. old.) A mű tudományos elemzésére, okfejtésére érdemi ráhatást ezek a megjegyzések nem gyakorolnak, de értelmisségi játéknak jók. Ebben az összefüggésben egy tiszta ziccert azonban biztosan kihagyott a szerző: az 1956-ot közvetlenül követő években szervezett baráti összejövetelek (Kornai Jánossal, Litván Györggyel és másokkal) taglalásakor e sorok írójában óhatatlanul Csurka István színműve, a *Ki lesz a bálánya?* idéződött fel – kérdés, hogy ennek említésétől véletlenül vagy tudatosan tekintett-e el.

Hanák Péter „különlegesen tipikus” életútjáról sokat megtudhatunk a kötetből; ez akkor is így van, ha a recenziens benyomása szerint a biográfiaíró Csunderlik Péter még nem teljes fegyverzetben áll előttünk. Ettől függetlenül mindenképpen kíváncsi lenni,

ha a könyv a mai történetírástársadalmon és/vagy Hanák egykori ismerőinek táborán túl is több olvasóra lelne, mert valóban közelebb visz a 20. századi közép-európai értelmiség útjának megértéséhez.